

MÁTÉ Gábor

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar, Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék
Pécs, Magyarország
mate.gabor@pte.hu

A HÓDOLTSÁGKORI PUSZTA KIALAKULÁSA ÉS A PUSZTÁSODÁS JELENTŐSÉGE DÉL-MAGYARORSZÁGON

The Development of the Puszta in the Ottoman Era,
and the Importance of Rural Depopulation in Southern Hungary

Nastanak pustare za vreme turske vladavine i njen značaj
u južnom delu Mađarske

A tanulmány a pusztásodás történeti folyamatát mutatja be, különös tekintettel Dél-Magyarország azon sávjára (Dél-Dunántúl, Szerémség, Bácska, Temesköz), ahol a hódoltságkori elnéptelenedés és pusztulás a legnagyobb volt. Először azt tisztázza, hogy mit is jelent a puszta, és ismerteti jelentéseit. Ezt követően bemutatja a pusztásodás történeti korszakait. A dolgozat mellett érvel, hogy a puszta nem egyszerűen elnéptelenedett területet jelentett, hanem egy olyan térséget, ahol a megváltozott politikai viszonyok és társadalmi-gazdasági struktúrák miatt a korábbtól lényegileg különböző táj jött létre. A puszta nem nélkülözte az emberi jelenlétet. Magyar, rác, bunyevác parasztok, rác és vlach katonaparasztok éltek (egyre fogyó számban) a területen, akik gazdálkodásukkal befolyásolták a tájat. A török városokban muszlim népesség, a városfalakon kívül többvalású és eltérő foglalkozást űző keresztény közösségek laktak. Az alföldi városok magyarsága bizonyos fokú gazdasági autonómiát élvezett, és kontrollálta az elpusztult Közép- és Dél-Magyarország pusztai állattartását. A tanulmány külön hangsúlyt fektet a pusztulás „közelképeinek”, traumatikus oldalának bemutatására, továbbá bemutatja a frontier lét jellegzetességeit. Felvázolja a felszabadulás utáni tájváltozás menetét, illetőleg kitér azon továbbélő jelenségekre is, amelyek a pusztásodás utáni évszázadokban is megmaradtak, és ma is emlékeztetnek Dél-Magyarország hódoltságkori pusztásodására.

Kulcsszavak: puszta, frontier, pusztásodás, Dél-Magyarország, török hódoltság, újratelepülés

Bevezetés

A mohácsi csatavesztést követően Temesköz, Bácska, Szerémség és Dél-Dunántúl gazdag vidékei hatalmas adományként hullottak a Boszniából érkező török helytartók, földesurak kezébe. Ez a minden jóval megáldott föld azonban hamarosan a pusztulás útjára lépett, annak ellenére, hogy a hódítók nem elpusztítani akarták, hanem javait élvezni, majd lépésről lépésre törökké tenni, ahogy tették ezt a Balkán kisállamaiban. A törökök szándékai ellenére azonban a magyar részek sohasem váltak a birodalom biztos háttérországává. A hódítók hatalombirtoklása nem fejlődött ki olyan totális formában, mint a Dráván és a Száván túli térségekben (Hegyí 1994). A hódítás „fokozatait” a kortárs Thuri Pál, a tolnai iskola rektora a következőképpen értékelte: „az első fokozat, ahol egy török sem tartózkodik, a második, ahol csak tiszt (officialis) van, a harmadik, ahol bíró működik, a negyedik, ahol a fiúkat tizedelik” (Kathona 1974, 69). A történészek szerint (Hegyí 1982, 39–49; Inalcik 1997, 41–52) a török birodalom a XVII. században már a dezintegráció jeleit mutatta, egyre erőtlenebbé vált és kevésbé volt képes megszilárdítani a pozícióit a hódoltsági magyar részekben, így a Thuri által vázolt kép nem változott meg számottevően a későbbiekben sem. A hódoltsági magyar terület ütközőzónává, frontier területté merevedett, ahogy Barta Gábor (1995, 32) fogalmazott, széttörő, szétmálló védőfalává vált a kereszténységnek és az Oszmán Birodalomnak egyaránt. Ennek az állandósult frontier helyzetnek, tartós liminaritásnak a következménye volt a pusztasodás elharapódzása, ami a tájszerkezet markáns átalakulását jelentette, a tájban felismerhető, érzékelhető elemek romlását, pusztulását hozta. Közelebről: utak, telkek, települések, templomok, révek, malmok elenyészését, szántóföldek leromlását. Normális esetben a mindennapi élet kereteit adó egyházi, világi intézmények könnyedén újraszervezheték volna az elpusztult területek életét, azonban a hódítás tartós intézményi átalakulással, dezintegrációval is járt (Szakály 1981, 1997). A régi intézményi struktúra széthullott, és ez halálos csapást jelentett a térség magyar lakóira nézve. Helyette, mint ahogy azt mértékadó tanulmányok sora bemutatta, új struktúrák alakultak, amelyek egyfajta hibrid rendszerré, állapottá álltak össze, ami visszavetette az anyagi és számbeli gyarapodást (Szakály 1981, 1997; Hegyí 1995). A pusztasodás természetesen nem egyenlő az egyszeri és teljes pusztulással, sokkal inkább az árvizek pusztításához hasonló dinamika volt rá jellemző. S mint ilyen, időbeli szakaszai, pusztulási területei írhatók le, nem véletlen, hogy a szakirodalom is gyakran a hullámváz metaforával írja le az elnéptelenedési és újratelepülési

fázisokból álló történeti folyamat lényegét. Az „árvizek” erélyesen és hathatósan mosták, rombolták a régi falustruktúrát, oly alaposan, hogy a pusztásodás hatása túlmutatott a török uralom idején is, bizonyos „frontier tünetjegyek” évszázadokkal később is érzékelhetők voltak. A pusztásodás behatóbb értelmezése nélkül nem érthető meg a Délvidék művelődéstörténete és történeti demográfiája. Tanulmányomban ennek a történeti folyamatnak a felvázolására teszek kísérletet, különös tekintettel a régi országterület déli részeit érintő helyzetnek a bemutatására.

Ki mit ért puszta alatt?

A puszta szó hallatán többnyire füves síkság jut eszünkbe. A szó azonban ennél összetettebb jelentéssel bír. Melléknévi értelemben üres, kopár, elhagyott területet (is) jelent. Nyelvészeink szerint a szó melléknévi alakját (’elhagyott, üres’) közelebről meg nem határozható szláv nyelvből vette át a magyarság (TESz. III. 317–318). A középkorban már biztosan használta, származékai a magyarban alakultak ki. Olyanok, mint a pusztít és a pusztul. A szó átvételkor, eredeti értelme tehát az ürességgel, kopársággal, valami elpusztulásával lehetett kapcsolatos. Ezt tekinthetjük a történeti értelemben vett puszta legfontosabb jellemvonásának is. Milleker Rezső tömören és igen találóan a következőképpen mutatja be: „Nekünk [magyaroknak] a puszta olyan helyet jelent, ahol nincs semmi, de ahol volt valami, tehát elpusztult valami” (Milleker 1939, 414).

Az elpusztulással kapcsolatos jelentése megmaradt a tájnyelvben is.¹ A 17–18. századi források is túlnyomórészt még ebben az értelemben használták. A puszta elsődleges jelentéséből aztán olyan másodlagos jelentések alakultak ki, mint a ’nagy kiterjedésű, üres síkság’ (puszta, alföldi puszta), a ’pusztaság’ (sivárság, sivatag) és a ’major’ (birtokközpont, mezőgazdasági telephely), hogy csak a legismertebbeket említsük. A puszta mint főnév tehát már magyar fejlemény, amit átvettek a szomszéd népek is (TESz. III. 317–318).

A hazai tudományok közül a történetírás és az agrártörténet a pusztát eredeti értelmében, míg más tudományágak (földrajztudomány, botanika, irodalom) főként a vegetációt jelentő főnévi értelmében használják. A néprajztudomány a rideg állattartással összefüggésben legelőt is ért alatta. A puszta mint magyar nemzeti táj is elsősorban a legelőt, pásztorokkal és legelő baromcsordákkal

¹ Lásd: ÚMT IV. 632; TESz. III. 317–318.

benépesített területet jelent, a szó így vonult be a külföld rólunk alkotott képébe, Magyarország „imázsába”.²

A történeti pusztát az elpusztult épületek szimbolizálták, különösen a templomok. A XVIII. század emberét a romos szentegyházak, kolostorok, házhelyek, bebokrosodott temetőhelyek még ténylegesen a pusztulásra emlékeztették, s mint ilyenek, a XVIII. századi térképek lapjain és a kor emlékezetanyagában is élénken éltek, fizikai igazodási pontként is szolgáltak.³ A mai kor emberének azonban már jóformán semmit sem mond az a néhány megmaradt rom, amit nem tüntetett el az újjáépítés. Úgy tűnik tehát, hogy a tájkép romantikában zajló átértelmezésével, a puszták benépesülésével, új tájkép kialakulásával párhuzamosan a név értelme is átlényegült, átalakult. A történeti puszták néhány megmaradt mementója pedig történelmi magyarázat nélkül alig értelmezhető, hiszen átalakult az a térbeli összefüggésrendszer, illetőleg szétszakadtak azon kommunikatív emlékezeti láncok, amelyek a régi puszták lényegét megvilágíthatták, illetve fenntarthatták volna.⁴

A pusztásodás szakaszai

Általánosan elfogadott vélemény szerint a középkorban a Dél-Alföld és a Dél-Dunántúl az ország kiemelkedően fontos és gazdag területe volt. Ennek tükrében még fájóbb a térség pusztulása, különösen a Délvidéket ért romlás, ahol – mint ahogy Bori Imre rámutatott – a XX. század eleji vajdasági művelődés sem a történelmi emlékeket, sem a „történelmi embert” nem találta helyén (Bori 2004, 7–9).

A pusztulás mint történelmi jelenség hazánkban nem szűkíthető le csak a török időkre. Az első komolyabb pusztásodást a tatárok idézték elő⁵, majd a XIV–XV. században Európa-szerte fogyni kezdett a falvak száma, különösen az erdős, dombos részekben, mezőgazdasági peremterületeken. Ennek oka a kis jégkorszak beköszönte, az ezzel járó élelmezési nehézségek, a pestisjárvány kirobbanása és pusztítása lehetett. A népesség területileg is átrendezőődött, a mezővárosokba, városokba költözött. Angliában lost village-ek, Németországban wüstungok ezrei maradtak az erdőkből és domboságokból

² A pusztára mint nemzeti tájra nézve lásd: Sinkó 1989; Albert 1997.

³ Erre új példák: K. Németh 2015; Sárosi 2016; Wicker–Pánya 2014.

⁴ A felejtésről és emlékezetről: Keszei 2017.

⁵ A tatárjárásról szóló egyik legújabb tudományos ismeretterjesztő folyóiratszám: *Határtalan Régészet* (Archeológiai magazin). 2018. (3): 1. Tatárjárás.

kihátráló telepések után.⁶ Ez a folyamat a tájszerkezetben is nagy változást eredményezett. A szántók aránya csökkent, az erdők és legelők kiterjedése növekedett. A vázolt negatív tendencia hazánkban is kimutatható, de a nyugat-európai értékekhez képest a pusztásodás kisebb hatású lehetett, és elterjedése is feltehetően lokálisabb volt.⁷ Az igazi, mélyenszántó változásokat az oszmán terjeszkedés okozta, ami felerősítette a falupusztulás tendenciáját, és olyan szélsőséges depopulációt, falucsökkenést eredményezett, ami a nyugat-európai, a XVII. századtól javuló tendenciáktól homlokegyenest eltérő volt.⁸ A Magyarország ellen intézett török támadások már Mohács előtt fenyegették a Délvidék lakóit. A pusztásodás megértéséhez a nagyobb hadjáratok, várvívások hadikronikája mellett a parasztságot ért atrocitásokat is vizsgálnunk kellene, ám épp a falun élő népesség szétkergetéséről, elpusztításáról nem rendelkezünk átfogó képpel, összegző munkákkal.⁹ A pusztulás folyamata tehát már a XV. század végétől megkezdődött, és a nagyobb hadjáratok idején korbácsolódott fel igazán. Ilyen volt a 15 éves háború, az 1660-as évek törökellenes harcai és a felszabadító háború időszaka is (Szakály 1989). A felszabadító háborúkkal sem értek még véget a megpróbáltatások, csak a Rákóczi-szabadságharc vége hozott megnyugvást. Ez vetett véget a török kori pusztásodás időszakának.

A pusztulás közelképei

Ahhoz, hogy a pusztulás következményeit megértsük, az eseményeket átélt személyek elbeszéléseit is meg kell vizsgálnunk. Az egyik leghitelesebb tudósítás Wathay Ferenc székesfehérvári vicekapitánytól származik, aki maga is részt vett a 15 éves háború harcaiban, míg végül „Fejérvárnál” elfogták, majd évekig a törökök rabja volt (Wathay 1604 [1976], II. 51–62). Az utókorra hagyott siralmas énekét eddig jobbra irodalmárok elemezték. Pedig nálánál hitelesebben alig írták le a hadjáratok következményeit. A katona-költő látta az Alföld pusztasággá válását és a Párkányhoz közeli Köbölkút és környékének szisztematikus elpusztítását, ezt örökítette meg versében és egy rajzában. Ezek minden olyan vérfagyasztó jelenséget felvonultatnak, amelyek a hadjáratok velejárai lehettek: falvak felégetése, pólyába bugyolált csecsemők hátra-

⁶ Lásd Duby 1978, 49–73; Simms 1976; Muir 1982.

⁷ A pusztásodás alapműve: Szabó 1971 és újabb feldolgozása: Neumann 2003.

⁸ Lásd Dávid 2013; H. Németh 2001; Jakó 2001; az Alfölddel kapcsolatos legújabb mű: Sárosi 2016.

⁹ Legújabban Illik Péter (2010, 2013) munkái vizsgálják a háborúk hatását a Dunántúl népességére.

hagyása, embereket szétmárcangoló kutyák és farkasok látványa, menekülők lenyilazása és lefejezése, nők csoportos megerőszkolása és karóba húzása. De vajon így él-e a török hódoltság képe az emlékezetünkben? Úgy vélem, nem. Ezeket a horrorisztikus jeleneteket mára megszépítette az idő. A kulturális emlékezet regiszterében a heroikus küzdelem, a helytállás címkéje sokkal inkább illik az időszak eseményeire, semmint a pusztulás borzalmas képe, látványa. Emlékparkokban, regényekben, történelemkönyveink hasábjain „egymást tisztelő ellenfelekké”, „megpróbáltatásokká”, „jajszóvá”, „históriává”, „regősénekké” szelídült az a kiáltás, amit a hódoltsági parasztság hallatott másfél évszázadon át.¹⁰ Az utóbbi évtizedek emlékezet- és traumakutatásai döntően a XX. század nagy sorsfordító eseményeinek kutatása kapcsán meggyőzően támasztották alá, hogy a civil lakosságot is felforgató háborúk komoly változást idéznek elő a tudatállapotban, kollektív traumát okoznak a fájdalmat és veszteséget közösen megélt lakosságnak (Keszei 2017; Virágh 2011). Hogy a török alatt is hasonló tendenciák érvényesültek, abba a Wathayéhoz hasonló siralmas énekek, naplók, haditudósítások nyújtanak betekintést.¹¹ De úgy vélem, ez rögzülhetett azokban a gyermekmondókákban, történeti mondákban, balladákban, helynevekben, amelyek a törökről mint veszélyforrásról szólnak, vagy falvak, templomok elpusztításáról, a lakosság rabszíjra fűzéséről adnak hírt. Ennek súlyát eddig a néprajztudomány sem tette komolyan mérlegre, mivel irodalmi vagy folklóralkotásként elemezte a felgyűjtött „műveket”. Nem a tartalmi elemek esetleges valóságmagját vizsgálta, hanem azok esztétikumát, prozódiját, párhuzamait, szerkezetét stb. Ha akadnak is tartalmukat számításba vevő írások, többnyire „mendemondaként”, túlzó és elfogult veszteséglistaként könyvelik el a bennük foglaltakat.¹² Úgy vélem, hogy ennek is megvan a logikus magyarázata. A személyes érintettség megszűnése (időbeli távolság) és a kommunikatív emlékezet megszakadása eltávolította az utókort az eseményektől. Egész egyszerűen az események sokkal „regényesebben” élnek a fejünkben. Ebben nem kis szerepe van a korszakról szóló irodalmi munkáknak és az ezek adaptációjaként készült filmeknek, amelyek nem az elsődleges történelmi tapasztalatokat, a forrásokból kibomló nyers valóságot, a trauma médiumait bírták szóra.

A helyzetet nemcsak a Wathayéhoz hasonló, az eseményeket a maguk nyers valóságában taglaló írások alapján, hanem egyéni életutak szemrevétele révén, autográf írások alapján is felvázolhatjuk. Példa erre a temesvá-

¹⁰Dávid 1993.

¹¹Terjedelmi korlátok miatt a részletesebb bibliográfia közlésétől eltekintek.

¹²Pl. Dávid 1993, 62.

ri Oszmán aga története (Oszmán 1996), aki a keresztény sereg foglyaként főként a császári erődökben és környékükön tapasztalt állapotokról beszél. Hányatott sorsa révén nemcsak a törvényen kívüli közállapotok, de a sivár bácskai tájkép és a hódoltság sokféle életvilága, mentalitása is megismerhető. Gyimóti István vörösmarti református lelkész rövid önéletrajzírása a felszabadító háborúk vérzivataros eseményeibe nyújt betekintést, és a Duna melléki magyarság pusztulását, szomorú sorsát tárja elénk (Szakály 1986). A Hadnagy Albert és Andrásfalvy Bertalan által bemutatott Sörös család többgenerációs története a hódoltsági magyarok érzelmi azonosulását és dacos, törökkel szembeni ellenállását, hajdú mentalitását példázza (Andrásfalvy 2011; Hadnagy 1991).

Fontos forrást képeznek a pusztulásról hírt adó követek, hadvezérek, misszionáriusok útleírásai is. Ez a forrástípus sokáig a legtöbbet használt és idézett történeti kútfőnek számított a hódoltsági viszonyok rekonstruálásakor, például a puszta kialakulásával kapcsolatos vitát elindító Mályusz–Szekfű-kötet is főként ezekre építkezett. Népszerűségük mit sem csökkent az elmúlt évtizedekben, de ma már úgy véljük, hogy ez a forráscsoport komoly forráskritikával kezelendő (H. Németh 2001), hiszen nagy teret enged a szubjektivitásnak. A kérdés részletesebb ismertetésétől terjedelmi kötöttségek miatt most eltekintek.

Közösségek és életmódok

A pusztásodás jellemzője volt az is, hogy a falvak elpusztulása, a népesség elhúzódása vagy legyilkolása után az élet újra megjelent a tájon (Szakály 1997, 151–164). A török világ települése Sinkovics István szerint „...állandóan ilyen ellentétes külsőt mutat: egyszer az élet, máskor a pusztulás képét. Nemcsak azért, mivel egymás mellett sorakoznak élő és halott vidékek, hanem mert ugyanazon a helyen gyakran váltogatják egymást az építés és a pusztulás” (Sinkovics 1934, 269). Szavai az egész török hódoltság idejére igaznak vehetők.

Az Alföld északi részén rendszerint a régi lakosság maradékai települtek vissza (Kocsis 2005). Az Alföld déli részén, tehát a Bácskában, Temesközben, sőt Szlavóniában, a régi népesség nem térhetett haza, helyükre rácok (szerbek), bunyevácok, keleten románok érkeztek (Hegyí 2005; Pacsa 2007; Vajda 2013). Sok esetben az ő telepeik sem maradtak helyben, hiszen az átvonuló seregek a keresztény lakosságot felekezetre való tekintet nélkül sarcolták, rabolták. A magyar hajdúk is veszedelmes hódolttatók voltak, különösképp az adófizetést megtagadó falvak ellen léptek fel erőszakosan. A pusztulást életre hívó körülmények folyamatosan fennálltak, de a menekülési és fennmaradási ösztön,

a kínálkozó földek termékenysége is permanens újratelepülési folyamatokat generált. Ezek a tényezők még a magyarországi, ún. hódoltsági peremvidék térségére is hatottak, ahol rendszeressé váltak a török betörések, rabszedések, településvándorlások, menekülések (Illik 2010). A puszták tehát nem értelmezhető önmagában, csupán ember nélküli tájként, mert az ember ott maradt, illetőleg újra megjelent a tájon. Jóllehet a falvak megfogyatkoztak, a településstruktúra átalakult. A fogyó népesség és a megváltozott közállapotok, és nem utolsósorban a kicserélődött lakosság másféle gazdasági stratégiái miatt megváltozott a táj és az ember kapcsolatának a minősége. A puszták tehát új minőséget jelentett. Ennek a megváltozott minőségnek, ha úgy tetszik, tájformáló erőknél négy alapvető társadalmi, életmódbeli közeget lehet elkülöníteni. Olyan létformákat, amelyek a körülmények dacára mégis léteztek és a pusztult országrészt jellemezték, a pusztát uralták.

a) Balkáni földművesek és katonaparasztok

A török előrenyomulásával először a Temesköz és a Szerémség területén változtak meg az etnikai viszonyok (Szakály 1993). A magyar népesség eltávolítását a szerb birtokos családok szerb jobbággyokkal pótolták. A török hatalomátvételt követően az elpusztult területekre irányított módon katonaparaszti közösségeket telepítettek, illetve ott, ahol lehetőség volt rá, a katonai intézmények alapján próbálták megszervezni a lakosságot (Hegyí 1998, 2001, 2005). Müszellem, martalóc és vlach jogállású közösségeket telepítettek, amikről a térség urai a területek újjáéledését és katonaságot reméltek. A vlachok kapcsán itt most csak azt említeném meg, hogy etnikus eredetük, hovatartozásuk kérdése számos problémát felvet. Úgy tűnik, hogy a kifejezés ebben az időben nem etnikumot, hanem inkább intézményt jelölhetett (Inalcik 1997, 13; Kursar 2013; Máté 2018). A katonaparaszti intézmény keretén belül többféle helyről származó és más-más dialektust beszélő személyek élhettek, bírhatták a kedvezményes jogállást. A letelepített balkáni katonaparasztok főként állattartó, pásztor életmódot folytattak, de ez csak addig volt tartható, ameddig a népsűrűség alacsony maradt. A katonaparaszti intézményi kereteken belül, illetőleg ezenkívül megjelent délszlávok az elhagyott magyar területeket fokozatosan szállták meg. Az Alföldön korábban kezdődött a térhódításuk mint a Dél-Dunántúlon. A források életmódjuk jellegzetességére utalva sátorlakóknak is nevezik őket (Wicker 2008, 74), ami egyfajta mozgékonyt és a változó körülményekhez való nagy adaptivitást biztosított számukra. A török vagy magyar földesúr is gyakran gátat szabott terjeszkedésüknek. A vlach közösségek Kecskemét határáig

jutottak. Temetőiket a ma Bács-Kiskun megyéhez tartozó Észak-Bácskában Wicker Erika régész gyűjtötte össze. Falvaikról falufeltárások híján még kevés ismerettel rendelkezünk. A vlach telepítési mozgalom a Balkán több területére kiterjedt, Bosznia, Szerbia, Szlavónia bizonyos részeire is (Kursar 2013). A források szerint a XVI. század végére a vlach intézménynek leáldozott. A bevándorlásnak azonban nem szakadt vége. A XVII. századtól a Dunántúlra főként rácok kerültek, mai szóhasználattal ortodox szerbeknek neveznénk őket. A hegyes balkáni vidékek hatalmas népességkibocsátó képességgel rendelkeztek. A hódoltság idején az ortodox egyház előnyös pozíciókat élvezett. Igaz, egyházuk időről időre konfrontálódott a törökökkel is, véres leszámolások, felkelések robbantak ki. Így gyakran menekülő családok ezrei költöztek más szandzsákba, előnyösebb körülmények közé, Szlavónia, Szerémség, Baranya területére.

A vlach telepítési mozgalommal és azt követően betelepedett délszlávok a Dunántúlon a Balaton vonaláig, de a Duna mellett egész Komáromig eljutottak. A beköltöző pravoszláv rácok mellé katolikusok is érkeztek. Hercegovina és Bosznia területéről sokárok, bunyevácok jöttek, akik voltaképpen itt formálódtak közösségekké, néprajzi csoportokká. A történeti szakirodalom kimutatta, hogy a délszláv betelepülők sokkal inkább beágyazódtak a török jog- és intézményrendszerbe (Hegyí 1994, 21). A nagyarányú déli migráció – a magyar szakirodalom a „felcsúszott Balkánról” beszél – nem a mai déli magyar határ vonaláig, hanem attól jóval északabbra is kiterjeszkedett (Máté 2018, 372–373).

A pusztavidéken a faluhelyek szegényesebb házakból állhattak. Bizonyosan volt különbség a mozgékonyabb és sok állatot tartó vlach közösségek, katonaparasztok, illetőleg a palánkokban szolgáló katonák házai, lakhelyei és a földműves rácok között, de ezekről az életmódbeli eltérésekről még nincsenek ismereteink. Számos dunántúli és Duna melléki forrás erősíti, hogy a pusztákon létesített új falvak lakói veremházakban éltek, körülöttük gyümölcsöskertek, veteményesek terültek el (Máté 2018, 376–377). A jó adottságú, termékenyebb helyeket szántották (a régi falvak legjobb földjeit), sok kukoricát és dohányt termesztettek, pálinkát főztek. Óhazájukból elhozták a kadarka szőlőfajtát, amiből pince, hordó és prés nélkül is bort tudtak készíteni. A vörösbor fogyasztása ekkor terjedt el hazánkban, feltehetően nem kis szerepe volt ebben a katonaság igényeinek és annak, hogy termelése könnyebben volt adaptálható a háborús viszonyok közé. A határban marhát, juhot és disznót tartottak. A délszlávoknál nagyobb súlya volt a juh- és a disznótartásnak, mint a magyar közösségeknél (Pacsa 2007, 102). Élénk kereskedelmet folytattak, a disznókereskedelmet voltaképpen ők irányították. Bár többen igen primitívnek mutatták be életmódjukat, összességében semmi nem indokolja a meglévő különbségek felnagyítását, illetőleg

valamiféle fejlődésbeli különbség artikulálását. A források másféle életmódot, gazdasági stratégiákat és mentalitást igazolnak, amely révén jól alkalmazkodtak a török világ szélsőséges létfeltételeihez (Máté 2018, 383).

b) Magyarok

A magyarság elhagyta elpusztult falvait, a felföldi területekre húzódott, illetőleg olyan reliktumokba menekült, ahová több falu népe, vagy járásnyi területek földönfutói bújtak el. A puszták művelésére, ha a reliktumokban elegendő számú ember maradt fenn, visszatértek, s jogot formáltak használatukra. A magyar reliktumok hatósugara tehát a tájhasználatban nagyobb volt, akár 15–20 km-es hatótávolságban is eljártak földet és szőlőt művelni, az állattartás térbeli hatása a reliktumokból még távolabbra sugárzott.

A török világ végére a Bácskában a Szeged–Baja vonaltól délre már nem éltek magyarok. A legutolsó magyar falu a Dunánál Szeremle, a Tiszánál Tápé volt. A Duna mellékén Sárköz volt az egyik nagy megtartó hely, illetőleg a Duna bal partján fekvő Kalocsai-Sárköz és tőle északra a Pestig terjedő Duna melléke. A Bácska, illetőleg a Temesköz területéről a magyarság teljesen eltűnt (Bárh 2005, 1153). Eltűnt a mai Kelet-Szlavónia magyarsága, csak a Kórógy-mocsár peremén lévő falvak őrizték középkori magyar népességüket. A Dél-Dunántúl népessége is széttöredezett, Baranya keleti fele és Tolna megye keleti és északi része úgyszólván teljesen elpusztult, csak a folyók, a hegyek és az erdők oltalmában maradt helyben a régi lakosság. Búvóhelyeket, rejtésközpontokat alakítottak ki. A Zselic, az Ormánság, Sziget-vidék és a Mecsek magyarsága olyan nagyobb népszigeteket képezett, amelyek népe a Rákóczi-szabadságharc után rögvést a vidék újrakolonizálásába fogott (Szakály 1989). A pusztulás és faluelhagyás azonban errefelé is megtizedelte a falvakat. Hatásukra a magyar települések határa megnőtt, még a kis falvaké is. Kiterjedésük a szomszédos puszták földjével kibővülve a többszörösére növekedett. Ez a növekedés csak az észszerű művelhetőség határáig tartott, a népességszámtól, igaerőtől, állatállománytól függött. A pusztulásból a magyarság is anyagi hasznot tudott kovácsolni. Disznót, marhát, lovat tartott a pusztán és a régi, termékeny telkeket művelésbe vonta. Az elpusztult falvak szőlőhegyén és sajátjukon is sok bort termeltek, amely szintén fontos jövedelmi forrás volt. Ezek azonban csak gazdálkodásuk működését, logikus földhasználatuk sajátosságait támasztják alá. Mit sem változtatnak azon a pusztuló tendencián, ami a kis lélekszámú földműves magyar települések számát jellemezte.

c) Török és rác városok, palánkok

A hódítók döntően a városokban éltek. Itt volt az iszlamizáltság a legmagasabb fokú. A város- és palánkfalakon belül alapvetően muszlim népesség élt (közöttük sok frissen áttért muzulmán), míg a keresztény hiten lévő rác, bosnyák és magyar népesség a várfal melletti városnegyedekben kapott helyet. A hódoltsági területek talán legtörökebb városai Buda, Pécs és Temesvár lehettek. Falaikon belül minaretek, derviskolostorok, fürdők működtek, és városképileg óriási átalakuláson mentek át. Pécssett az egykori Malomszegben, a mai Tettye városrészben alakult ki a keresztények sokszínű városrésze, ahol unitárius és katolikus magyarok, ortodox rácok, katolikus bosnyákok és áttért bosnyákok (poturok) éltek a főként muszlim cigányokkal együtt. A város élénk életet élő kereskedőváros is volt, raguzai és protestáns magyar kereskedőkkel, nagyszámú kézművessel, és a török művelődés központjának is számított (Varga 2009, 125–143; 153–157). A tájkép szempontjából meghatározó volt ugyan a török városok látványa, azonban ezeket sokkal inkább szigetekként és zárványokként kell értelmeznünk (Hegyí 1982, 123–124; Hofer 1993, 18–22). A kisebb palánkok népességét a törökök mellett jelentékeny számú bosnyák és rác katoná alkotta családjaikkal. Ezekben a szláv nyelv sokkal hétköznapiabb lehetett, mint a török. A városok és palánkvárak a táj birtoklásának és használatának központjai voltak.¹³ Itt éltek a pusztákat és falvakat birtokló timárosok. Vagyis a puszta betelepítésének, használatának sorsa végső soron ezekben az erősségekben dőlt el. A magyar földesúr is beleszólt falvainak a sorsába, de a szoros felügyeletre nem volt lehetősége, hiszen azoktól messze lakott. A falvak népe, bár többes függésben volt, bizonyos értelemben mégis függetlenebb lehetett a birtokostól, például épp a határhasználat rendjében.¹⁴ Ennek kifejezője lehet az is, hogy a XVII. században az adózásban egyre hangsúlyosabbá vált az átalányfizetés (Hegyí 1995, 54–55).

d) Magyar városok

A hódoltság kivételezett helyzetű települései voltak az alföldi mezővárosok. A Duna–Tisza közén és a Tiszántúlon alig maradtak fenn más, élő települések.

¹³Az egyik legteljesebben feltárt hazai palánk a Szekszárd melletti Jeni Palanka (Jeni palánk), amelynek leletanyagát Gaál Attila az elmúlt tíz évben anyag- és tárgycsoportonként szisztematikusan közli. Legutóbbi publikációja: Gaál 2017.

¹⁴A XVII. században a piacra termelő török nagybirtok (csiflik) megjelenésével ez a kép változott. Itt már jóval szorosabb felügyeletnek, gazdálkodási rendnek kellett megvalósulnia.

Népességük igen felduzzadt, határuk szélsőségesen nagyra nőtt. Tálasi István szerint ezek a városok az elpusztult falvak népének gyűjtőmedencéi voltak, az ő szóhasználatával élve „nagyreliktumok”. A behúzódó népesség számára a városok védelmet és megélhetést biztosítottak, és relatíve jólétet is, ami a pusztai legeltetésből és a kereskedeleméből származott. A Duna melléki városok a bortermelésből is jelentős hasznot húztak (pl. Tolna, Vörösmart). Az alföldi városok a török adminisztrációban is kiemelt helyet foglaltak el. Khász városként a kincstár tulajdonát képezték. Még a török bíraskodás alól is megmenekültek, és magyar városvezetés szavatolta a gazdasági autonómia megvalósulását. A korszak térképeit figyelve már a kortársaknak is feltűnt az a nagyfokú pusztultság, amely ezen városokat övezte; a XVII. században Bács megyét „Bachmegye deserta”-ként tüntették fel, ide és a Kunság területére pedig a nagy üres helyet kitöltendő a pusztai állattartást ábrázoló jeleneteket rajzoltak.¹⁵ A városok egyfajta kompszerepet töltöttek be. Javakat, erőforrásokat közvetítettek két birodalom között. Így mindkét félnek szüksége volt rájuk. A városok magisztrátusi irataiból azonban nemcsak az előnyös pozícióikat, gazdasági autonómiájuk változó feltételrendszerét, de az őket ért rablásokat, atrocitásokat is megismerhetjük (Iványosi-Szabó 2012). Alföldi városainknak a pusztai állattartás és a kereskedelem jelentékenysége mellett a református vallás szempontjából is kitüntetett szerepe volt. Református iskolák, erős felekezetek működtek a török kor folyamán. Másfelől pedig a magyarság átmentése is nekik köszönhető. A felduzzadt népességű városok emberanyagának kirajzásából és a városok szervezőmunkája révén újult meg a Duna–Tisza közének településállománya. Nélkülük mindez minden bizonnyal idegenből hozott telepésekkel, rácokkal, románokkal vagy németekkel valósult volna meg. A kompszerep tehát így is értelmezhető. Megmenekítették, majd kibocsátották a pusztult területek népét, és hídőállást biztosított a felföldi vármegyékből, továbbá a Jászságból érkező telepéseknek a Duna–Tisza közének és a Dél-Alföldnek az újratelepítésekor.

A puszták és a frontier lét

Korábban már említettük, hogy ebben az időszakban a népesség folyamatosan hanyatlott, társadalmilag mozgásban volt. De az elpusztult terület sem nélkülözte az ember jelenlétét, s a pusztult vidék mindig az élő struktúrával

¹⁵Erre példa: Hegyi–Zimányi 1986, 129.

együtt változott, hiszen az ember még leromlott állapotában sem engedte át a természetnek a tájat, hanem megváltozott lehetőségei szerint igyekezett művelni azt. A romlás (vagy más nézőpontból nézve, a növényzet és az élővilág felerősödése) a társadalmi szervezettségben, életmódban végbement mennyiségi és minőségi változások velejárója volt.

Mindent egybevéve a pusztá, amennyiben elpusztult települések határát, illetőleg a pusztulás nyomán előállt tájat jelent, sajátos létállapotot is létrehozott. A. N. J. den Hollander a magyar hódoltsági területek és Észak-Amerika mozgó nyugati határvonalát, a frontiert összehasonlítva jutott arra a következtetésre, hogy a két terület nagyon hasonló volt egymáshoz, agrár- és társadalomtörténeti téren egyaránt. A frontier lét egy átmeneti társadalmi és „kulturális” állapotot jelent, ahol a kultúra megroppanását, hosszan tartó alkalmazkodási nehézségeit szemlélhetjük (Hollander 1975, 319).

A háborús helyzethez alkalmazkodó életformák, intézmények alakultak ki. Az észak-amerikai vadnyugat „szereplőit” mindenki ismeri. Hazánkban tőzsérek, hajdúk, katonaparasztk, török kereskedők, magyar parasztk, rác földművesek népesítették be a tájat, tarka és egymástól elkülönülő életvilágokat alkotva. Véleményem szerint nemcsak alászállott állapotokat jelentett, hanem hibrid, működő struktúrát is, amelynek fenntartója és életője a tartósan megváltozott léthelyzet volt. A létbizonytalanság miatt a közállapotok megromlottak, de jelen voltak olyan csoportok is, amelyek ebből húztak hasznot. Martalóc, cigány, kereskedő kontingensek (rácok, zsidók, tőzsérek), szabadhajdúk. Állandó fenyegetést jelentett a rabszedési gyakorlat, a kettős adóztatás és a hadjáratok nyomán előtörő járványok. A frontier, az alászállott (török és magyar vonatkozásban egyaránt) civilizációs létállapot az utóbbi évek régészeti és történeti demográfiai kutatásai alapján is egyre inkább igazolható. A „vadnyugati” állapotokat mutatja egy eddig publikálatlan régészeti adalék is. Csak Tolna megyében az utóbbi néhány évben hat helyen találtak török kori pénzhamisító műhelyt (K. Németh–Varga 2019).

Ha elfogadjuk Hollander koncepcióját, a frontiert „a gazdasági és társadalmi struktúrának vagy a környezethez való alkalmazkodásnak egy új, sajátos formájaként” foghatjuk fel (Hollander 1975, 314). Ebben az összefüggésben a pusztásodás a frontier helyzethez vezető történeti folyamatként (fizikai pusztulás és népesség hullámmzás) értelmezhető. Ennek az eredménye lett a tájképileg, fizikailag megnyilvánuló pusztá, ami voltaképpen szűkebb terület mint a pusztásodásban érintett vidékek kiterjedése.

Új struktúrák, új emberek, új közösségek

A felszabadító háborúkkal a puszták élete is megváltozott. Megszűnt a háborús veszélyforrás és a nyilvánvaló létbizonytalanság, ami a falvak elpusztulását eredményezte. Ennek köszönhetően a térség igen vonzóvá vált a telepesek számára. Az első élelmes emberek már az 1690-es években a pusztára szálltak, de számottevő mértékben nem változtatták meg a térség népsűrűségét. A források szerint jelentős számú telepest sodorhatott magával Csernojevics Arzén ipeki pátriárka „nagy költözése”. Ennek pontos számadatait és a benépesítés által érintett terület nagyságát, elhelyezkedését nem mutatta még ki a magyar kutatás. Fontos azonban elmondanunk, hogy a „Velika seoba Srba” a déli migrációk közül is az egyik legutolsó lehetett. A XV. századtól folyamatos szerb bevándorlásnak a török világ lehanyatlásával vége szakadt. A XVIII. század elején a Habsburg határőrvidék megszervezésével a szerbek fontos pozíciókat nyertek (Szakály 1993, 27–31). A Rákóczi-szabadságharc a magyar függetlenség helyreállítása mellett a pusztáért is folyt. Ugyanakkor belső háborút is elindított a németek, a magyarok és a rácok között. Ez a polgárháború a politikai és vallási célok mellett az erőforrások birtoklásáért zajló harc is volt egyben. A puszták újratelepítése is kockán forgott, és végül az udvarhoz hű birtokosok kapták meg a lehetőséget a struktúrák újraformálására és a táj újraszervezésére.

Az újonnan felállt rendszer a török kor migrációinak irányvonalától eltérően északról dél felé töltődött újra telepesekkel, németekkel, magyarokkal és szlovákokkal. Új csoportképződési folyamatok indultak el, és kialakult a déli vármegegyék néprajzi alapstruktúrája. Az újjáépülés, kolonizáció menetét Bárh János, Juhász Antal és számos elkötelezett néprajzkutató és helytörténész – munkájából részletesen megismerhetjük. Az új közösségek kialakulásának egyik legkifejezőbb bizonyítéka, hogy sok esetben többévi vajúdas után alakult csak ki domináns nyelv az egyes, magyarok és szlovákok által vegyesen lakott falvakban (Bárh 2005, 1161). Nem csodálkozhatunk azon, hogy ezen a frissen plántált tájon a XX. századi írók már nem lelték a középkori magyar művelődés emlékeit. Hiszen a pusztásodás és a többszöri újratelepítés hullámai elmosták azokat.

A településkép is átalakult, az újraalkotó folyamat felszámolta a pusztulásra emlékeztető maradványokat. Az új településképet nemcsak a nagy telepítők, vagyis a földesurak és a kamara határozták meg, de az emlegetett magyar városok is. A városokból tanyákra kirajzott népesség valóságos földműves forradalmat indított el a tájon. A XIX–XX. század folyamán a régi puszták helyét szorgos földműves családokkal telítették fel. Ezek az új közösségek élettel teli, vitális társadalmak voltak. Szorgalmas munkájukkal feltörték a legelőket, megkötötték

a homokot. Terjeszkedésük a XX. században is tartott. Példa erre a katolikus bezdániak, a doroszlóiak és a bácskertesiek kirajzása a Baranyabáni-dombság (Baranyahát), illetőleg a Dályi-hegyek területére. Sok száz katolikus család vett földet a szőlőhegyeken. Kezdetben kiscsücsökös, iparosok voltak, de a szorgos munka gyümölcseként a hegy alatti falvak lakóivá küzdötték fel magukat, házat, gazdaságot vásároltak. Nem egy faluban az óslakos református magyar és sokác gazdák portáit vásárolták fel. A Duna–Tisza köze másik „kompvárosából”, Szegedről Bálint Sándor kutatásai szerint mintegy 146 helységbe rajzoltak ki a földművesek, a Tiszántúl, Temesköz, Bácska területére (Bálint 1976, 140–252). A pusztát tehát új településformákba tömörülő új közösségek népesítették be, amelyek a XIX–XX. század folyamán jelentősen egységesülő alföldi műveltséget alakítottak ki (Szabó 1971, 202).

A pusztára emlékeztető jelenségek továbbélése

A harmadik honalapításnak is nevezett reorganizáció régióként igen differenciáltan ment végbe. Az talán általánosan elmondható, hogy a puszták szó főnévként immáron az elpusztult települések helyén folytatott mezőgazdasági munkának megfelelően hol földesúri telephelyet (majorság megfelelőjeként), hol a lábasjóság többnyire külső legelőjét jelentette. A szó pusztultsággal összefüggő eredeti értelme lassan háttérbe szorult.

Dél-Bácskában és a Temesközben kevesebb pusztai telephely létesült, és több faluhely. A szikes, homokos, vagy az áradásoktól veszélyeztetett egykori falvak helyén tovább fennmaradtak a hódoltság pusztában gyökerező állapotok. A Dunántúl erdős, vizektől sűrűn látogatott területein az uradalmak pusztákat (majorságokat) alakítottak, kondát, gulyát tartottak, s az egyre inkább elkülönülő uradalmi pásztorok társadalma évszázadokkal tovább élte a török korban erőre kapott („virágkorát élő”) pásztorkultúrát. Az Alföldön a nagyhatárú települések külső legelőin még a XIX. századig élt, s valahol napjainkig is folytonos a pusztai állattartás hagyománya (pl. Hortobágy). Máshol az uradalmak rögvest gátat szabtak a földek extenzív használatának. S új „gyarmataikkal” gyökeresen átalakították a török kor pusztáját. Itt értelem szerűen csak a nevek emlékeztetnek a középkori falvakra. Érdekes, hogy a régi falunevek és meglepő módon olykor még faluhatárok is szívósan fennmaradhattak, még a teljes pusztulást szenvedett területeken is. Azonban ez a fajta kontinuitás csak a történeti források elemzése révén és nem a szájhagyomány útján mutatható ki.

A történeti puszták lényegét a templomok őrzik leghűségesebben, jóllehet néhány tucatnyi régi templom maradványai lelhetőek csak fel. A Délvidék legis-

mertebb pusztatemploma az aracsi, a Dél-Dunántúl sok kicsi romtemploma közül pedig talán a máriaszéplaki a legismertebb. A templomok jelenlegi állapota, történeti sorsa, a mai falvaktól való szinte érthetetlen távolsága is mutatja, hogy a térség mennyire megváltozott viszonyok között éledt újra, a XVIII. század új struktúráját szabott a tájra. Trianon 99. évfordulóján emlékezzünk arról is, hogy míg a török kor előtt az ország középső és déli részét jellemezte a legnagyobb népsűrűség, a felszabadulás után épp ezen a területen volt a legkevesebb lakó.¹⁶ Nyelvében inkább a szláv, a bosnyák-török dominált, mint a magyar, ami csak a Dél-Dunántúlon lehetett túlsúlyban. Ehhez képest a mai állapotok kifejezetten üdítőnek tűnnek. Különösen annak fényében, hogy Szeremle alatt már a „sátorlakók népe” és Boszniának a sík földre szállt hegyi parasztjai éltek, a városok és palánkok társadalmában pedig csak hírmondónak akadt magyar. Szerencsére a pusztásodás nyomait elmaszkírozta az újjáépülés, helyreállította a demográfiai emelkedés, de a trianoni határ vonalvezetése mégis emlékeztet a török kori Szeremle–Szeged vonalra, ami voltaképpen Szakály Ferenc (1990) és Jakó Zsigmond (2001, 257) szavait megerősítve nem más, mint bizonyíték arra nézve, hogy Trianon gyökerei a török korig nyúlnak vissza.

Irodalom

- Albert Réka. 1997. *Tájak és nemzetek. Kísérlet a „nemzeti táj” fogalmának antropológiai megközelítésére.* Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont.
- Andrásfalvy Bertalan. 2011. A Délkelet-Dunántúl török időket átvészelt magyarsága sorsáról (XVII–XVIII. század). Együtt élő népek – eltérő értékrendek. In *Andrásfalvy Bertalan válogatott társadalomnéprajzi tanulmányai*, szerk. Máté Gábor. 297–302. Budapest–Pécs: PTE BTK Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék–L’Harmattan.
- Bálint Sándor. 1976. *A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. Első rész.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/75. Szeged: Móra Ferenc Múzeum.
- Barta Gábor. 1995. Az elfelejtett hadszíntér 1526–1528. Megjegyzések a török–magyar szövetség előtörténetéhez. *Történelmi Szemle* (1): 1–34.
- Bárth János. 2005. Településtörténeti és népesedéstörténeti változások a Duna–Tisza közén a magyar újjászületés századában (XVIII. század). In *Kétvízközi népismeret. Tanulmányok a Duna–Tisza közéről.* 1153–1164. Kalocsa: Kalocsai Múzeumbarátok Köre.

¹⁶A legújabb számítások szerint a hódoltsági területeken 7,5 fő/km, a királyi magyarországi részekén 15 fő/km lehetett a népsűrűség a hódoltság végén (Dávid 2013, 258). A hódoltsági népesség azonban erős területi koncentrátságban a somogyi, baranyai területeken, a krassói és zarándi hegyek alján és a mezővárosokban összpontosult.

- Bori Imre. 2004. *Ezredéve itt. Délvidéki olvasókönyv*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Dávid, Géza. 2013. Towns, Villages, Depopulated Settlements – Population Movements in Ottoman Hungary. *Hungarian Studies* 27 (2): 251–261.
- Dávid Zoltán. 1993. Adatok a török háborúk pusztításának értékeléséhez. *Keletkutatás* 1993 (ősz): 56–68.
- Duby, Georges. 1978. *Emberk és struktúrák a középkorban*. Gyorsuló Idő. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Gaál Attila. 2017. Fémleletek a Szekszárd-palánki török palánkvár (Jeni Palanka) feltárásából I. Fegyverek és fegyverzettartozékok. *Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve* (39): 315–399.
- H. Németh István. 2001. Háború és népesség a kora újkori Magyarországon (16–17. század). *Történeti Demográfiai Évkönyv*: 129–142.
- Hadnagy Albert. 1991. Török világ Ócsényben. A Sörös család szomorú sorsa. In *A főlevéltárnok – Dr. Hadnagy Albert élete és munkássága*. Tolna Megyei Levéltári Füzetek 1., szerk. Dobos Gyula. 42–43. Szekszárd: Tolna Megyei Levéltár.
- Hegy Klára. 1982. *Egy világbirodalom végvidékén*. Budapest: Gondolat.
- Hegy Klára. 1994. A magyar tartomány helye és helyzete az oszmán birodalomban. *Világtörténet* 16 (tavasz): 18–24.
- Hegy Klára. 1995. *Török berendezkedés Magyarországon*. História Könyvtár Monográfiák 7. Budapest: História–MTA Történettudományi Intézete.
- Hegy Klára. 1998. Etnikum, vallás, iszlamizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása. *Történelmi Szemle* 40 (3–4): 229–256.
- Hegy Klára. 2001. Magyar és balkáni katonaparasztok a Budai vilájet déli szandzsákjaiban. *Századok* (6): 1255–1311.
- Hegy Klára. 2005. A temesvári vilájet népessége és katonaparasztjai. *Történelmi Szemle* 47 (3–4): 291–314.
- Hegy Klára–Zimányi Vera. 1986. *Az Oszmán Birodalom Európában*. Budapest: Corvina.
- Hofer Tamás. 1993. A török hódoltság hatása a magyar paraszti műveltségre. *Népi kultúra – népi társadalom* 17. 15–36.
- Hollander, den A. N. J. 1975. A magyar Alföld és Turner „frontier” hipotézise. *Ethnographia* 86 (2–3): 313–323.
- Illik Péter. 2010. *Török dúlás a Dunántúlon*. Budapest: WZ Könyvek.
- Illik Péter. 2013. *Metszetek a török világ mindennapjaiból*. Budapest: L’Harmattan.
- Inalcik, Halil. 1997. *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600*. Frome and London: Butler & Tanner Ltd.
- Iványosi-Szabó Tibor. 2012. A közbiztonság hatása a Homokhátság mezővárosainak 1631–1703 közötti gazdasági és társadalmi életére: „A török alatt boldog volt Kecskemét...”. *Agrártörténeti Szemle* 53–54 (1–4): 1–40.

- Jakó Zsigmond. 2001. A török kor településtörténeti változásai és következményeik. In *Közgyűlési előadások 2000. május. Millennium az Akadémián I. kötet*, szerk. Glatz Ferenc. 253–260. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- K. Németh András. 2015. *A középkori Tolna megye templomai*. Szekszárd: Wosinsky Mór Megyei Múzeum.
- K. Németh András–Varga Máté. 2019. Kora újkori pénzhamisítás Tolna megyében. Kézirat, várhatóan megjelenik: *Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve* 41.
- Kathona Géza. 1974. *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Keszei András. 2017. Felejtés, társadalom, történelem. *Korall* (67): 5–21.
- Kocsis Gyula. 2005. *A Jászság társadalmá, népessége és gazdálkodása a XVI–XVII. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kursar, Vjeran. 2013. Being an Ottoman Vlach: On Vlach Identity(ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th – 18th Centuries). *OTAM. Journal of The Center for Ottoman Studies, Ankara University*. (34): 115–161.
- Máté Gábor. 2018. A dél-dunántúli rácok történeti néprajzi kérdései a 17–18. században. *Ethnographia* 129 (3): 371–390.
- Milleker Rezső. 1939. A puszták. *Földrajzi Közlemények* (44): 414.
- Muir, Richard. 1982. *The lost villages of Britain*. London: Michael Joseph.
- Neumann Tibor. 2003. Telekpusztásodás a késő középkori Magyarországon. *Századok* 137 (4): 849–884.
- Oszmán Aga. 1996. *A gyaurok rabságában. Pasák és generálisok között*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Pacska Árpád. 2007. Szerbek és magyarok a csanádi szandzsákban a 16. század második felében. In *A szerb–magyar viszonyok a történelemben*, szerk. Györe Zoltán. 87–103. Újvidék: Újvidéki Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Tanszak–Kelet-Szarajevói Bölcsészettudományi Kar.
- Sárosi Edit. 2016. *Deserting villages – Emerging market towns. Settlement Dynamics and land management in the Great Hungarian Plain 1300–1700*. Budapest: Archaeolingua.
- Simms, Anngrit. 1976. Deserted medieval villages and fields in Germany. A survey of the literature with a selected bibliography. *Journal of Historical Geography* (2–3): 223–238.
- Sinkó Katalin. 1989. Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és a hazai képzőművészetben. *Ethnographia* (100): 121–154.
- Sinkovics István. 1934. Élő és halott falvak. Népesség hullámlás Esztergom környékén a török alatt és után. *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve IV*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. 267–287.
- Szabó István. 1971. *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Szakály Ferenc. 1981. *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szakály Ferenc. 1986. A menekülők. Gyimóti István vörösmarti lelkész viszontagságai 1686-ban. *História* 8 (3–4): 60–61.
- Szakály Ferenc. 1989. A felszabadító háborúk történeti helyéről (Ki felelős a hódoltsági terület pusztulásáért?). In *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből (1686–1688)*, szerk. Szita László. 23–42. Pécs: Baranya Megyei Levéltár.
- Szakály Ferenc. 1990. Trianon török kori gyökerei. *História* 12 (3): 5–7.
- Szakály Ferenc. 1993. Szerb bevándorlás a török kori Magyarországra. In *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*, szerk. Glatz Ferenc. 75–88. Budapest: MTA Történettudományi Intézete.
- Szakály Ferenc. 1997. *Magyar intézmények a török hódoltságban*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete.
- TESz. III. 1976. *Történeti Etimológiai Szótár. Ö–Zs*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ÚMT IV. 2002. *Új Magyar Tájszótár. N–S*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Vajda Tamás. 2013. Meghatározható-e a Dél-Alföld késő középkori lélekszáma? In *Műhelyszemináriumi dolgozatok I.*, szerk. Kovács Szilvia–Révész Éva. 145–179. Szeged: SZTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola.
- Varga Szabolcs. 2009. *Irem kertje. Pécs története a hódoltság korában (1526–1686)*. Pécs: Pécsi Hittudományi Főiskola–Pécs Története Alapítvány.
- Virágh Szabolcs. 2011. Trauma és történelem találkozása. Emlékezet, reprezentáció, rítus. *Buksz* 23 (2): 161–170.
- Wathay Ferenc. 1604 [1976]. *Wathay Ferenc énekeskönyve I–II. Hasonmás kiadás*. Budapest: Helikon.
- Wicker Erika. 2008. *Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete.
- Wicker Erika–Pánya István. 2014. Árpád- és középkori templomos falvak az egykori Bács-Bodrog megye felső harmadában. *Bácsország* 68 (1): 25–34.

THE DEVELOPMENT OF THE PUSZTA IN THE OTTOMAN ERA, AND THE IMPORTANCE OF RURAL DEPOPULATION IN SOUTHERN HUNGARY

The study presents the historical process of rural depopulation with particular regard to the stretch of land in Southern Hungary (Dél-Dunántúl, Szerémség, Bácska, Temesköz), where the depopulation and desolation at the time of Ottoman occupation was the greatest. First it clarifies what the word puszta denotes, and presents its various meanings. He then

presents the historical periods of depopulation. The article argues that the puszták were not simply a depopulated area, but a region where the changed political conditions and socio-economic structures have resulted in a substantially different landscape. The puszták did not lack the presence of men. Hungarian, Serb, Bunyevac peasants, and Serb and Vlach peasant soldiers lived (in ever-decreasing numbers) in the area, who had an impact on the landscape with their farming. In the Turkish towns there was a Muslim population, and outside the city wall there were communities of various Christian denominations and occupations. The Hungarian population in the towns of the Great Hungarian Plain enjoyed a degree of economic autonomy, and controlled the livestock farming in the puszták of the devastated regions of central and south Hungary. The study places special emphasis on the presentation of the „close-ups” and traumatic sides of the desolation in addition to the characteristics of the frontier existence. It also outlines the process of the post-liberation landscape changes, as well as touches on the surviving phenomena that persisted in the following centuries, and even today bring to the mind the devastation and depopulation brought about by the Turkish occupation of Hungary.

Keywords: puszták, frontier, desolation, southern Hungary, Turkish occupation, resettlement

NASTANAK PUSTARE ZA VREME TURSKE VLADAVINE I NJEN ZNAČAJ U JUŽNOM DELU MAĐARSKE

Studija prikazuje istorijski proces nastajanja pustara sa posebnim osvrtom na onaj pojas južnog dela Mađarske (Južno Podunavlje, Srem, Bačka, Potamišje), gde je pustošenje i depopulacija za vreme turskog ropstva bilo najveće. Prvo se definiše pojam pustare i prikazuju njegova različita značenja, zatim se opisuju istorijska razdoblja nastanka pustara. U radu se iznose argumenti u prilog činjenici da pustara nije predstavljala samo opustošenu zemlju, već prostor koji se usled izmenjenih političkih odnosa i društveno-ekonomske strukture značajno promenio. U pustari nije nedostajalo prisustvo ljudi. Na ovom prostoru su živeli mađarski, srpski, bunjevački seljaci te srpski i vlaški vojnici-seljaci (u sve manjem broju), koji su svojim gazdovanjem uticali na izgled predela. U turskim gradovima živeli su Muslimani, izvan zidina grada hrišćani različitih vera i zanimanja. Mađari u niziji su uživali izvesni stepen ekonomske autonomije i kontrolisali su stočarstvo na opustošenim delovima srednje i južne Mađarske. Studija poseban akcenat stavlja na zumirani prikaz i na traumatsku stranu pustošenja, kao i na karakteristike pograničnog bitisanja. Skicira se proces promene predela posle oslobođenja, ali i pojave koje su ostale da žive i nekoliko vekova posle pustošenja a koje i dan-danas podsećaju na pustošenje južne Mađarske za vreme turske vladavine.

Ključne reči: pustara, granica, nastanak pustara, Južna Mađarska, turska vladavina, ponovno naseljavanje